

JACEK SOB CZAK*, MARIA GOŁDA-SOB CZAK**

Prawo do grobu jako problem kulturowy i prawny

Śmierć jako zakończenie życia jest problemem, z którym każdy człowiek boryka się od momentu narodzin aż do kresu swoich dni¹. Odczuwana jest jako coś nieuchronnego, coś co spotka każdego człowieka, ale przecież, jak się wydaje, odległego i nierealnego. Nieodłącznym elementem myślenia o śmierci był lęk przed jej nadejściem². Antynomią lęku przed śmiercią był lęk przed życiem – negacja szczęścia i piękna z tej racji, że związane są z nimi udręka i ból³. W gruncie rzeczy człowiekowi bliski jest pogład, że doświadczenie uczy,

* JACEK SOB CZAK – Prof. zw. dr hab. prawa, SWPS Uniwersytet Humanistycznospołeczny, Wydział Prawa, Kierownik Katedry Prawa Ochrony Własności Intelektualnej.

** MARIA GOŁDA-SOB CZAK – Dr hab. nauk społecznych w zakresie nauki o polityce, Instytut Kultury Europejskiej, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Zakład Kultury Zachodnioeuropejskiej.

¹ P. Ariès, *Rozważania o historii śmierci*, Warszawa 2007, s. 330. Zob. także P. Dinzlacher, *Die Präsenz des Todes in der spätmittelalterlichen Mentalität*, [w:] *Der Tod des Mächtigen: Kult und Kultur des Todes spätmittelalterlicher Herrscher*, red. L. von Kolmer Padeborn 1997, s. 27-58; Śmierć w dawnej Europie. Zbiór studiów, red. M. Derwich „Acta Universitatis Wratislaviensis. Seria Historia“ 129 (1996); W. Eberhard, *Zur Wahrnehmung des Todes in spätmittelalterlichen Stadtchroniken*, [w:] *Europa und die Welt in der Geschichte. Festschrift für Dieter Berg*, red. R. von Averkorn, W. Eberhardt, R. Haas, B. Schmies, Bochum 2004, s. 1011-1025; N. Ohler, *Sterben und Tod in Mittelalter*, [w:] *Alltagsleben in Mittelalter*, Göppingen 2005, s. 136-160; S. Gerber, *Die Darstellung des personifizierten Todes und ihre Rolle in der religiösen Mentalität des Spätmittelalters und der Reformationszeit (bis etwa 1550)*, [w:] *Tod und Trauer: Todeswahrnehmung und Trauerriten in Nordeuropa*, red. T. von Fischer, T. Riis, Kiel 2006, s. 9-55.

² A. Angenendt, *Seschichte der Religiosität im Mittelalter*, Münster 1998, s. 661-664. Problemu strachu przed śmiercią w średniowieczu dotyczy R. Sprandel, *Alter und Todesfurcht nach der spätmittelalterlichen Biblexegese*, [w:] *Death in the Middle Ages*, red. H. von. Braet, W. Verbeke, „Medi-aevalia Lovaniensia“, ser. 1, Studia 1, 9, s. 107-116.

³ J. Huizinga, *Jesień średniowiecza*, tłum. T. Brzostowski, Warszawa 1992, s. 171. W doktrynie zwraca się uwagę, że we wczesnym średniowieczu śmierć jest abstrakcyjna; jest przejściem do innego świata. Kończące się średniowiecze potyka się – jak stwierdza J. le Goff – o trupa. Śmierć jest ucieleśniona, „żal życia wzrasta z taką samą intensywnością co świadomość duchowego znaczenia

iż umierają tylko inni, a nie my. Jak stwierdził kiedyś A. Kumor, „tylko zmarli mogą kompetentnie rozmawiać o śmierci”⁴. Śmierć zabiera człowieka spośród żywych, pozostawiając im zwłoki ludzkie – trupa i problem, co zrobić z ciałem człowieka, który jeszcze niedawno żył, radował się, smucił, bał się, kochał, nienawidził, snuł plany na przyszłość⁵. Dlatego też śmierć i postępowanie ze zwłokami ludzkimi to problem, któremu poświęcają szczególniejszą uwagę filozofowie, teologowie, psychologowie, socjologowie, antropologowie, kulturoznawcy, etnografowie⁶. Śmierć i grób bywają także pretekstem literackim, źródłem inspiracji dla poetów, powieściopisarzy, twórców filmów⁷. Horror, zarówno literackie, jak i filmowe, osadzone są częstokroć w przerażającej atmosferze cmentarza, w środowisku wampirów, żywych trupów, zombie, upiów, duchów, wilkołaków⁸. Bez przesady można stwierdzić, że nie ma w gruncie rzeczy powieści, która nie epatowałaby lub nie starała się rozczulić czytelnika obrazami odchodzenia, śmierci, rozstania osób najbliższych, poświęcenia życia dla idei, dla odkupienia człowieka itd.⁹ Nie trzeba przypominać, że przecież śmierć Chrystusa Odkupiciela legła u podstaw chrześcijaństwa we wszystkich jego odmianach¹⁰. Śmierć ma być dla wierzących wielu religii przejściem do

---

śmierci fizycznej” (J. le Goff, *Kultura średniowiecznej Europy*, tłum. H. Szumańska-Grossowa, Warszawa 1970, s. 362).

⁴ Zob. J. Glensk, *Aforystykon. Podręczna encyklopedia myśli i aforyzmów*, Opole 1992, s. 264.

⁵ W literaturze średniowiecznej, ale przecież nie tylko, daje się zauważyć wyraźną odrazę wobec rozkładu ludzkiego ciała i jednocześnie podziw dla faktu, że zwłoki niektórych świętych temu procesowi nie podlegają. Podkreśla się przy tym, iż jedną z najważniejszych wyróżniających cech Najświętszej Maryi Panny było to, że dzięki Wniebowzięciu oszczędzono Jej ciało ziemskiego rozkładu. Zob. J. Huizinga, *Jesień średniowiecza...*, s. 174.

⁶ J. Ruffié, *Seks i śmierć*, tłum. B.A. Matusiak, Warszawa 1997, s. 273-300. Zob. także L.V. Thomas, *L'Anthropologie de la mort*, Paris 1980; P. Ariès, *Image de l'homme devant la mort*, Paris 1983; tenże, *Essais sur l'histoire de la mort en Occident, du Moyen Age à nos jours*, Paris 1979; J. Ziegler, *Les vivants et la mort*, Paris 1975.

⁷ M. Janion, *Żyjąc tracimy życie. Niepokojące tematy egzystencji*, Warszawa 2001, s. 133-151.

⁸ M. Janion, *Wampir. Biografia symboliczna*, Gdańsk 2002, s. 7-208; M. Szyjowski, *Dzieje polskiego upióra przed wystąpieniem Mickiewicza*, Kraków 1917, s. 8; J.C. Schmitt, *Żywi i umarli w społeczeństwie średniowiecznym*, tłum. A.W. Labuda, Warszawa 2002, s. 22; J. le Goff, N. Truong, *Historia ciała w średniowieczu*, tłum. I. Kania, Warszawa 2006, s. 103-112. Począwszy od średniowiecza śmierć ukazywana była w ujęciu plastycznym i literackim bądź jako jeden z Jeźdźców Apokalipsy galopujący po stosach leżących ciał, jako szkielet z kosą lub łukiem i strzałą, czasami jadący na szkielecie konia, czasami na wozie ciągniętym przez woły, niekiedy wierzchem na wole lub krowie. Ważnym elementem był taniec śmierci, grupujący kilka wyobrażeń odnoszących się do zgonu. W dzisiejszej kulturze śmierć występuje jednak częstokroć w dobrotliwej postaci, której np. w filmie pt. *Joe Black* używa swego ciała Brad Pitt.

⁹ M. Praz, *Zmysły, śmierć i diabeł w literaturze romantycznej*, tłum. K. Żaboklicki, Warszawa 1974, *passim*.

¹⁰ I. Ziemiński, *Śmierć Jezusa z Nazaretu*, „Znak” 1994, nr 7, s. 83; tenże, *Śmierć jako kosmiczna sprawiedliwość. Próba rekonstrukcji stanowiska Anaksymandra w kwestii śmierci*, „Kwartalnik

lepszego świata, ale jednocześnie towarzyszy jej lęk przed karą i potępieniem¹¹. Śmierć wydaje się być wszechobecna w kulturze, aczkolwiek inaczej postrzegana była w starożytności, inaczej w średniowieczu, a jeszcze inaczej dzisiaj, kiedy człowiek rozpamiętując jej zbliżanie się pozostawiony jest – jeśli nie jest jednostką szczególnie religijną – samemu sobie¹². Obrzędy pogrzebowe mają zapewnić zmarłemu bezpieczne przejście do świata zmarłych, dlatego od zarania ludzkości tak wiele uwagi w poszczególnych kulturach poświęcano kwestii postępowania ze zwłokami ludzkimi, otaczając tę sferę częstokroć skomplikowanymi rytuałami¹³, bądź zwyczajami, które z dzisiejszej perspektywy wydają się niekiedy trudne do przyjęcia, a nawet wręcz odrażające¹⁴.

W ostatecznym rozrachunku jednak regulacja obszarów związanych ze śmiercią i zwłokami ludzkimi należy do prawników. To oni muszą odpowiedzieć na pytanie kiedy następuje kres życia człowieka, co w niektórych stanach faktycznych paradoksalnie łączy się z kwestią początku życia¹⁵, kiedy można pobrać od osoby

---

Filozoficzny” 2004, nr 2, s. 87; tenże, *Orfeusz i Alkestis. Dwa sposoby usprawiedliwienia śmierci*, „Sztuka i Filozofia” 2001, nr 20, s. 21.

¹¹ J. Delumeau, *Grzech i strach. Poczucie winy w kulturze Zachodu XIII-XVIII w.*, tłum. A. Szymanowski, Warszawa 1994, s. 51; tenże, *Strach w kulturze Zachodu XIV-XVIII w.*, tłum. A. Szymanowski, Warszawa 1986, s. 81 i n.; A. Tenenti, *La vie et la mort à travers l'art du XVe siècle*, Paris 1952; tenże, *Il senso della morte e l'amore della vita nel Rinascimento*, Torino 1977; Fr. Lebrun, *Les hommes et la mort en Anjou aux XVIIe ex XVIIIe siècles*, Paris-Hague 1971; J. Wirth, *La jeune fille et la mort. Recherches sur les thèmes macabres dans l'art germanique de la Renaissance*, Genève 1979.

¹² W średniowieczu przeżycie śmierci miało charakter bardziej społeczny, było doświadczeniem grupowym. Dzisiaj śmierć jest odrealniona, zepchnięta na margines życia, a umierający, wyrwany najczęściej z dotychczasowego otoczenia, odseparowany od bliskich, wydaje się być pozostawiony samemu sobie, skazany na zrytualizowany, bezduszny profesjonalizm personelu medycznego. Przeżycie śmierci we wcześniejszych wiekach wydaje się być bardziej humanitarne, aczkolwiek J. Huzinga w odniesieniu do średniowiecza pisal: „Myśl kościelna późnego Średniowiecza zna tylko dwie krańcowości: z jednej skargę na przemijanie, na nieuchronny kres wszelkiej potęgi, sławy i użycia, na rozkład piękna – a z drugiej radość, jaką budzi uratowanie duszy dla stanu wiecznego błogosławieństwa. Wszystko, co znajdowało się pomiędzy tymi dwoma biegunami, pozostawało niewypowiedziane. W wypracowanym do ostatnich drobiazgów obrazie Tańca Śmierci i straszliwego kościotrupa kamieniało wszelkie żywsze uczucie”. (J. Huzinga, *Jesień średniowiecza...*, s. 182-183).

¹³ Przykładem tego typu działań są znane ze starożytnego Egiptu zwyczaje balsamowania zwłok i budowania dla władców piramid. Zob. na ten temat: I.E.S. Edwards, *Piramidy Egiptu*, tłum. H. Górski, Warszawa 1995, s. 36-48; J.P. Lauer, *Le mystère des pyramides*, Paris 1998; P. Montet, *Życie codzienne w Egipcie w epoce Ramessydów XIII-XII w. p.n.e.*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1964, s. 245-265; A. Świderkówna, *Życie codzienne w Egipcie greckich papirusów*, Warszawa 1983, s. 112-116; *Człowiek Egiptu*, red. S. Donadoni, Warszawa 2000, s. 309-341; E. Hornung, *Das Totenbuch der Ägypter*, Zürich-München 1979; J. Zandee, *Death as an Enemy according to Ancient Egyptian Conception*, Leiden 1960. Zob. także R. Fossier, *Ludzie średniowiecza*, tłum. A. Czupa, Kraków 2009, s. 143-148.

¹⁴ Na przykład praktyki kanibalizmu rytualnego, kontrolowanego gnicia trupa, rzucania trupa zwierzętom na pożarcie, techniki tanatopraksji. Zob. na ten temat L.V. Thomas, *Trup. Od biologii do antropologii*, tłum. K. Kocjan, Łódź 1991, s. 127-211.

¹⁵ Na takie pytanie musiał odpowiedzieć niedawno Sąd Najwyższy rozstrzygając sprawę sprawcy, który pozbawił życia kobietę będącą w ostatnich miesiącach ciąży. Zob. Ł. Pohl, *Przestępstwo zabój-*

zmarłej organy celem transplantacji *ex mortuis*¹⁶. Do nich także należy rozwiązanie skomplikowanych problemów prawnych związanych z ochroną dóbr osobistych zmarłego¹⁷, zagadnieniem kultu jego pamięci¹⁸, pośmiertnej ochrony autorskich praw osobistych¹⁹, ochrony dóbr osobistych zmarłego jako adresata korespondencji²⁰, ochrony nazwiska albo pseudonimu zmarłego oraz nazwy jego firmy²¹,

stwa jednym czynem więcej niż jednej osoby (art. 148 § 3 k.k.), „Prokuratura i Prawo” 2008, nr 10, s. 5-10; A. Bła chnio, *Zabójstwo jednym czynem więcej niż jednej osoby. Uwagi na tle art. 148 § 3 k.k.*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 2014, nr 2, s. 93-105.

¹⁶ Zob. art. 4-11 ustawy z dnia 1 lipca 2005 r. o pobieraniu, przechowywaniu i przeszczepianiu komórek, tkanek i narządów, Dz. U. Nr 169, poz. 411 z późn. zm. W kwestii tej zob. R. Kędziora, *Podstawy prawne dopuszczalności transplantacji*, [w:] taż, *Odpowiedzialność karna lekarza w związku z wykonywaniem czynności medycznych*, Warszawa 2009. Zob. także Konwencja Rady Europy o prawach człowieka i biomedycynie z dnia 4 kwietnia 1997 r. tekst: <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/164.htm> [dostęp: 21.01.2015 r.]; J. Haberko, *Komentarz do art. 4 ustawy o pobieraniu, przechowywaniu i przeszczepianiu komórek, tkanek i narządów*, [w:] J. Haberko, U. Hrynowska-Tyszkiewicz, *Ustawa o pobieraniu, przechowywaniu i przeszczepianiu komórek, tkanek i narządów. Komentarz*, Warszawa 2014; D. Tykwińska-Rutkowska, *Transplantacja. Studium z prawa administracyjnego*, Warszawa 2013, s. 127 i n.

¹⁷ W literaturze cywilistycznej wyrażane jest powszechnie przekonanie, że dobra osobiste człowieka gasną z chwilą śmierci. Stanowisko to kwestionuje J. Mazurkiewicz, podkreślając, że pośmiertna ochrona nie da się wtłoczyć „w gorset ochrony dobra osobistego żywych, jakim jest niewątpliwie kult pamięci po zmarłych”. J. Mazurkiewicz, *Non omnis moriar. Ochrona dóbr osobistych zmarłego w prawie polskim*, „Prace Naukowe Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego. Seria Habilitacje” 2010, nr 1, e-monografie, s. 23. Autor ten wskazuje na problematykę ochrony praw osobistych zmarłego na gruncie prawa rodzinnego, prawa o aktach stanu cywilnego, możliwość naruszenia dóbr osobistych zmarłego w reklamie, w prasie, a także w prawie karnym w przypadku zniesławienia.

¹⁸ J. Barta, R. Markiewicz, [w:] J. Barta, M. Czajkowska-Dąbrowska, Z. Cwiąkałski, R. Markiewicz, E. Traple, *Prawo autorskie i prawa pokrewne. Komentarz*, Warszawa 2001, s. 539.

¹⁹ W kwestii tej zob. J. Mazurkiewicz, *Non omnis moriar...*, s. 81 i n. Zob. także J. Barta, R. Markiewicz, *Ochrona dóbr osobistych w zakresie twórczości naukowej i artystycznej*, [w:] *Dobra osobiste i ich ochrona w polskim prawie cywilnym. Zagadnienia wybrane*, red. J.S. Piątkowski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1986, s. 154; J. Barta, *Dzieło muzyczne i jego twórca w świetle przepisów prawa autorskiego*, Warszawa-Kraków 1980, s. 68; R. Markiewicz, *Dzieło literackie i jego twórca w polskim prawie autorskim*, Kraków 1984, s. 93 i n.

²⁰ Kwestię tę regulują przepisy art. 82 i art. 83 ustawy z dnia 4 lutego 1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych, tekst jedn. Dz. U. z 2006 r. Nr 90, poz. 631 z późn. zm. (dalej: p.a.p.p.). Przewidują one ograniczoną czasowo, ale pośmiertną ochronę dobra osobistego tego, do kogo korespondencja została skierowana, zob. stanowisko A. Kopfa na gruncie prawa autorskiego z 1952 r., który stwierdzał, że prawo „adresata listu nie wygasa wskutek jego śmierci”, a służy jeszcze przez 10 lat osobom wymienionym w art. 25 § 2 prawa autorskiego. (A. Kopf, *Treść i wykonywanie autorskich praw majątkowych*, [w:] S. Grzybowski, A. Kopf, J. Serda, *Zagadnienia prawa*, Warszawa 1973, s. 166). Zob. także J. Barta, R. Markiewicz, *Prawo autorskie*, Warszawa 2008, s. 315. W literaturze wskazuje się na potrzebę ustanowienia w świetle treści art. 82 p.a.p.p. kuratora dla ochrony dóbr osoby zmarłej. Zob. J. Mazurkiewicz, *Non omnis moriar...*, s. 365-366.

²¹ W kwestii tej zob. U. Promińska, [w:] *Kodeks cywilny. Część ogólna. Komentarz*, red. M. Pyziak-Szafnicka, Warszawa 2009, s. 438; W. Popiołek, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz do art. 1 – 449*¹, red. K. Pietrzykowski, Warszawa 2008, t. 1, s. 213; E. Gniewek, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*,

wreszcie sprawa umieszczania i zachowania w znakach towarowych nazwisk zmarłych²².

Oczywiście, najważniejsza w świetle podjętych rozważań jest sprawa odnosząca się do problematyki pochowania zwłok oraz grobem zmarłego człowieka. Dla większości ludzi nie bez znaczenia jest zarówno miejsce, w jakim spoczną po śmierci, jak i przebieg ceremonii, które towarzyszyć będą złożeniu ich do grobu oraz procedury poprzedzające te zdarzenia. W tym ostatnim przypadku chodzi zarówno o delikatny problem transplantacji *ex mortuo*, jak i sekcji zwłok oraz ewentualnej kremacji. Niestety, w praktyce jakże często rodziny i przyjaciele te życzenia zmarłych, częstokroć wyrażone w testamencie, lekceważą postępując wbrew wyraźnym zapisom czy powszechnie znanym poleceniom, jakie nieboszczycy formułowali za życia. Oczywiście sprzeciw wobec sekcji zwłok winien być, jak zauważa się w literaturze, uszanowany, chyba że konieczność jej przeprowadzenia wynika z okoliczności śmierci bądź z wyraźnych wskazań ustawy²³. Najpełniej regulowana jest kwestia dotycząca pobrania narządów po śmierci w celu transplantacji, gdyż w świetle art. 5 ust. 1 w związku z art. 9 ust. 1 i art. 9a ust. 1 ustawy z dnia 1 lipca 2005 r. o pobieraniu, przechowywaniu i przeszczepianiu komórek, tkanek i narządów²⁴, pobierania komórek, tkanek lub narządów ze zwłok ludzkich w celu ich przeszczepiania można dokonać,

red. E. Gniewek, Warszawa 2006, s. 100; tenże, *Kodeks cywilny. Komentarz*, Warszawa 2008, s. 193; J. Jacyszyn, *Pseudonim kupca*, „Rzeczpospolita” z 20 marca 1995 r.; M. Modrzejewska, *Użycie nazwiska osoby fizycznej w firmie przedsiębiorcy posiadającego osobowość prawną*, „Przegląd Prawa Handlowego” 2008, nr 5, s. 7 i n.; K. Gołat, *Użycie nazwiska w nazwach*, [w:] K. Gołat, R. Gołat, *Oznaczenia indywidualizujące przedsiębiorców*, Warszawa 1998, s. 101 i n.; B. Sołtys, *Nazwy handlowe i ich ochrona w prawie polskim*, Kraków 2003, s. 173-175. Na tym tle pojawia się istotna kwestia dotycząca możliwości umieszczania w nazwie firmy nazwisk noszonych w przeszłości przez postacie historyczne, a także wykorzystywanie własnych nazwisk tożsamych z nazwiskami postaci historycznych. Zob. J. Marszałek-Kawa, *Cywilnoprawna ochrona przed czynami nieuczciwej konkurencji*, Toruń 2002, s. 52; J. Szwaja, *Firma w kodeksie cywilnym*, „Prawo Spółek” 2004, nr 1, s. 7; J. Szwaja, B. Mika, *Oznaczenie przedsiębiorcy*, „prawo firmowe”, [w:] *System prawa handlowego*, t. 1, *Prawo handlowe. Część ogólna*, red. S. Włodyka, Warszawa 2009, s. 817 i n.

²² M. Kępiński, *Znak towarowy a nazwa przedsiębiorstwa de lege lata i de lege ferenda*, „Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego” 1975, nr 10, s. 289; tenże, *Znak towarowy (funkcja, rodzaje znaków, oznaczenia stanowiące przedmiot praw wyłącznych, rejestracja, zakres wyłączności)*, „Studia Cywilistyczne” t. 22, s. 184 i n.; U. Promińska, *Europejski znak towarowy – wybrane aspekty prawne*, „Palestra” 1996, nr 1-2, s. 57; K. Szczepanowska-Kozłowska, *Prawdopodobieństwo wprowadzania w błąd w europejskim prawie znaków towarowych*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2007, nr 3, s. 7.

²³ J. Haberko, *Koniec życia człowieka a kres podmiotowości prawnej. Kilka uwag na temat czy prawnik i lekarz rozumieją się „stwierdzając zgon”*, „Prawo i Medycyna” 2007, nr 2 (27), s. 76; E.L. Wędrychowska, *Odpowiedź*, [w:] D. Karkowska, E.L. Wędrychowska, *Problemy prawne praktyki lekarskiej*, „Prawo i Medycyna” 2004, nr 3, s. 132; *Prawo do godnego pochówku*, [w:] *Informacje Rzecznika Praw Obywatelskich za rok 2006*, brak m. i r. wyd., s. 7; K. Lenczowska-Soboń, *Sekcja zwłok*, Komentarz zamieszczony w publikacji „Serwis, Prawo i Zdrowie”, <http://www.zdrowie.abc.com.pl/czytaj/-artykul/sekcja-zwlok> [dostęp: 10.11.2014 r.].

²⁴ Dz. U. Nr 169, poz. 1411.

jeżeli osoba zmarła nie wyraziła za życia sprzeciwu, a pobranie dopuszczalne jest dopiero po stwierdzeniu nieodwracalnego ustania czynności mózgu – śmierci mózgu – oraz po stwierdzeniu zgonu wskutek nieodwracalnego zatrzymania krążenia²⁵.

Warto zauważyć, że rodzina zmarłego nie dysponuje zwłokami i nie przysługuje jej również prawo do rozporządzania poszczególnymi częściami ciała zmarłego. Członkom rodziny bądź ewentualnie innym osobom przysługuje jedynie prawo do pochówku zmarłego²⁶. Kolejność podejmowania decyzji o sposobie pochówku pozostawiono spadkodawcy, a w sytuacji braku rozporządzeń zawartych w testamencie kwestie te reguluje art. 10 ustawy z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych²⁷. W myśl przywołanego przepisu, prawo pochowania zwłok ludzkich ma najbliższa pozostała rodzina osoby zmarłej, a mianowicie pozostały małżonek, krewni zstępni, krewni wstępni, krewni boczni do czwartego stopnia pokrewieństwa, powinowaci w linii prostej do pierwszego stopnia²⁸. W literaturze podnosi się, że regulacja treści art. 10

²⁵ J. Haberko, *Komentarz do art. 5 ustawy o pobieraniu, przechowywaniu i przeszczepianiu komórek, tkanek i narządów*, [w:] J. Haberko, I. Uhrynowska-Tyszkiewicz, *Ustawa o pobieraniu...*; A. Gałęska-Sliwka, *Sprzeciw i odwołanie sprzeciwu na pobranie narządów, tkanek lub komórek*, *Komentarz praktyczny ABC* nr 97904; M. Świdarska, *Zgoda pacjenta na zabieg medyczny*, Toruń 2007, s. 338; D. Tykwińska-Rutkowska, *Transplantacja...*, s. 130-147; E. Zielińska, *Transplantacja a problemy prawne w Polsce i na świecie*, [w:] *Transplantacja – problemy etyczno-prawne. Seminarium*, Warszawa 23 stycznia 1995 r., Biuro Studiów i Analiz Kancelarii Senatu, Warszawa 1995, s. 25; J. Ignaczewski, *Zgoda pacjenta na leczenie*, Warszawa 2003, s. 19. W literaturze zwraca się uwagę, że brak w ustawie obowiązku poinformowania pacjenta przez lekarzy lub personel medyczny o możliwości wyrażenia za życia sprzeciwu co do pobrania komórek, tkanek lub narządów jest naruszeniem zasady lojalności wobec pacjenta. Zob. R. Rutkowski, *Wybrane zagadnienia z zakresu odpowiedzialności karnej lekarza*, „Prokuratura i Prawo” 1999, nr 9, s. 83. Odmienne stanowisko formułuje M. Nestorowicz, *Zakłady opieki zdrowotnej (system organizacji, obowiązki i odpowiedzialność cywilna)*, „Państwo i Prawo” 1994, z. 4, s. 55. J. Duda stwierdza, że uzasadnienia rezygnacji z obowiązku informowania można poszukiwać w tym, że pobranie narządów nie jest dla zmarłego świadczeniem zdrowotnym. (J. Duda, *Transplantacja w prawie polskim. Aspekty prawnokarne*, Kraków 2004, s. 67-68).

²⁶ M. Nestorowicz, *Prawo medyczne*, Toruń 2010, s. 326.

²⁷ Tekst jedn. Dz. U. z 2011 r. Nr 118, poz. 687.

²⁸ W judykaturze sformułowano stanowisko, że art. 10 ust. 1 ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych nie zastrzega na rzecz pewnych osób prawa pochowania zwłok z pierwszeństwem przed prawem innych, a jedynie stanowi, komu przysługuje prawo, a w zasadzie kogo obciąża obowiązek pochowania. Podkreślono, że każda z osób wymienionych w art. 10 ust. 1 ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych władna jest przystąpić do wykonywania prawa pochowania, a inne z osób należących do tego kręgu mogą skutecznie domagać się stosownego zaniechania jedynie wtedy, „gdy wspomniane działanie przedstawia się jako bezprawne.” Zob. Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 7 czerwca 1966 r., I CR 346/65, LEX nr 5998. Stanowisko to może budzić sprzeciw zważywszy, że kolejność osób uprawnionych do pochowania zwłok ludzkich nie wydaje się być przypadkowa. W praktyce mogą na tym tle wystąpić niesnaski i nieporozumienia, np. w sytuacji, gdy działania zmierzające do pochowania zwłok ludzkich podejmą zstępni zmarłego bądź jego rodzeństwo, nieakceptujący pozostałej przy życiu małżonki będącej drugą żoną zmarłego, która w chwili śmierci męża przebywała za granicą, co nie pozwoliło jej uprzedzić działań rodziny w zakresie podjęcia

ust. 1 ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych ma poważne mankamenty, sprowadzające się choćby do kwestii, czy uprawnionymi do pochowania zmarłego są wszystkie osoby wskazane w pkt 2-4 art. 10 ust. 1 ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych i czy decyzje w tym przedmiocie muszą podejmować razem, zmarły mógł bowiem pozostawić wielu zstępnych – dzieci, wnuki, prawnuki i między nimi może dojść do konfliktu, nie mówiąc już o sporach, jakie mogłyby wystąpić między krewnymi bocznymi do czwartego stopnia pokrewieństwa i powinowatymi w linii prostej²⁹. Prawo pochowania zwłok osób wojskowych zmarłych w czynnej służbie wojskowej przysługuje właściwym organom wojskowym w myśl przepisów wojskowych, a prawo pochowania zwłok osób zasłużonych wobec państwa i społeczeństwa – organom państwowym, instytucjom i organizacjom społecznym. Prawo do pochowania zwłok przysługuje również osobom, które się do tego dobrowolnie zobowiążą³⁰. Ustawa o cmentarzach i chowaniu zmarłych w art. 10 ust. 2 i 2a reguluje także kwestie przechowywania zwłok niepochowanych do celów naukowych w publicznej uczelni medycznej lub publicznej uczelni prowadzącej działalność dydaktyczną i badawczą w dziedzinie nauk medycznych. Decyzje w tej kwestii podejmuje właściwy starosta na wniosek uczelni³¹.

działań zmierzających do podjęcia pochówku. Dlatego też postulować wypada stosowną zmianę treści art. 10 ust. 1 ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych i nadanie mu brzmienia: „prawo do pochowania zwłok ludzkich ma najbliższa pozostała rodzina osoby zmarłej w kolejności”. Wskazać należy, że odmienne stanowisko od sformułowanego w wyroku Sądu Najwyższego z dnia 7 czerwca 1966 r. zajął Sąd Najwyższy w wyrokach: z dnia 25 września 1972 r., OSNC 1973, nr 6, poz. 109, wskazując, że art. 10 ust. 1 ustawy z dnia 31 stycznia 1959 r. ustala kolejność osób uprawnionych do pochowania zwłok, przy czym prawo pochowania zwłok danej osoby przysługuje osobie wymienionej w dalszej kolejności dopiero wtedy, gdy brak jest osoby wymienionej w bliższej kolejności albo gdy osoba ta prawa tego nie chce lub nie może wykonać; z dnia 11 listopada 1976 r., II CR 415/76, LEX nr 7870, stwierdzając, że pierwszeństwo w pochowaniu zwłok ma pozostały małżonek i dzieci; z dnia 31 marca 1980 r., II CR 88/80, Lex Polonica nr 318287, w którym zauważono, że krąg osób uprawnionych do pochowania osoby zmarłej oraz do pamięci po niej nie ogranicza się do osób wskazanych w art. 10 ust. 1 ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych. Wyrażono także pogląd, że prawo do pochowania zwłok osoby zmarłej wraz z prawem do ekshumacji oraz do pamięci o niej stanowi dobro osobiste chronione przepisami prawa cywilnego (art. 23 i 24 k.c.). Ustawa ta bowiem regulując jako norma prawa administracyjnego chowanie i ekshumację zwłok reguluje je pod kątem porządku publicznego, nie zaś ochrony dóbr osobistych osób dla zmarłego bliskich.

²⁹ Zob. na ten temat A. Szpunar, *O niemajątkowych środkach ochrony dóbr osobistych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1984, z. 3, s. 36; Z. Koźma, M. Orzuc, *Kodeks cywilny z orzecznictwem*, t. 1, Sopot 1997, s. 65.

³⁰ P. Księżak, W. Robaczyński, *Skuteczność woli zmarłego co do jego pochówku i sprawowania kultu jego pamięci*, „Palestra” 2012, nr 9-10, s. 27-28.

³¹ K. Lenczowska-Soboń, *Zasady przekazywania zwłok ludzkich do celów naukowych*, Komentarz praktyczny ABC nr 104328. Zob. rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 30 lipca 2009 r. w sprawie trybu i warunków przekazywania zwłok do celów naukowych, Dz. U. Nr 129, poz. 1067. Warto przy tej okazji zwrócić uwagę na problem postępowania szpitala z płodem obumarłym w różnych okresach trwania ciąży. Zob. K. Lenczowska-Soboń, *Postępowanie szpitala z płodem*

Prawo do grobu – jak to wskazał Sąd Najwyższy – ma charakter dwojaki: osobisty i majątkowy. Do uprawnień osobistych zaliczono przede wszystkim pochowanie po śmierci zwłok w wybranym przez zmarłego miejscu, jeżeli ten takiego wyboru dokonał, w grobie jednoosobowym lub rodzinnym (wieloosobowym) obok zwłok osób bliskich zmarłemu. Uprawnienia majątkowe do grobu odnoszą się do opłat za nabycie miejsca na cmentarzu, kosztów urządzenia grobu, wymagające nieraz znacznych nakładów pieniężnych, prawo do naziemnych części grobu, tj. nagrobka, płyty grobowej, obramowania. Zdaniem Sądu Najwyższego, elementy majątkowe mają jednak charakter drugorzędny. Prowadziło to do wniosku, że prawo do pochowania i do grobu nie mogą być traktowane rozdzielnie, gdyż byłoby to sztuczne. Prawo do grobu w tej sytuacji ma charakter służebny, będąc ściśle związanym z prawem do pochowania. Nie może jednak pełnić swej funkcji bez prawa do pochowania zwłok³². W przytoczonym wyroku wskazano jednak, że w sytuacji, gdy nabycie miejsca na cmentarzu i ewentualne urządzenie grobowca następuje wcześniej przez osobę, która pragnie go przeznaczyć dla siebie i osób bliskich, prawo do grobu wyprzedza prawo do pochowania, obejmując możliwość wykonywania władztwa nad grobem o treści odpowiadającej posiadaniu zależnemu. Wskazał jednak, iż dyskusyjne jest, czy tak ukształtowane prawo do grobu jest prawem majątkowym dziedzicznym. W judykaturze akcentuje się, że elementy osobiste prawa do grobu mają charakter przeważający i są związane z określoną osobą – jako prawa osobiste są niezbywalne i niedziedziczne³³. Jednocześnie akcentuje się, że prawo do grobu jest jednym z samoistnych praw

obumarłym w różnych okresach trwania ciąży a prawa pacjentów (rodziców), Komentarz praktyczny ABC nr 174704. W rozporządzeniach towarzyszących ustawie o cmentarzach i chowaniu zmarłych uregulowano także kwestie dotyczące postępowania ze zwłokami cudzoziemców oraz osób pozbawionych wolności zmarłych w zakładach karnych i aresztach śledczych. Zob. rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 26 października 2010 r. w sprawie postępowania ze zwłokami cudzoziemców umieszczonych w strzeżonym ośrodku lub przebywających w areszcie w celu wydalenia, Dz. U. Nr 213, poz. 1405 z późn. zm. – dodałam, gdyż zostało zmienione w 2012 r., Dz. U. 2012 r., poz. 1305; rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 7 lipca 2010 r. w sprawie sposobu postępowania ze zwłokami osób pozbawionych wolności zmarłych w zakładach karnych i aresztach śledczych, Dz. U. Nr 123, poz. 839.

³² Wyrok siedmiu sędziów Izby Cywilnej Sądu Najwyższego z dnia 11 grudnia 1990 r., III CRN 455/90. Zob. także S. Rudnicki, *Prawo do grobu. Zagadnienia cywilistyczne*, Kraków 1999, s. 105-106, 148-149; tenże, *Ochrona dóbr osobistych na podstawie art. 23 i 24 k.c. w orzecznictwie Sądu Najwyższego w latach 1985-1991*, „Przegląd Sądowy” 1992, nr 1, s. 64-66. Pogląd taki powtórzył Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 3 grudnia 2010 r., I CSK 66/10, LEX nr 738085. W judykaturze, jeszcze przed uchwałą siedmiu sędziów Izby Cywilnej z dnia 11 grudnia 1990 r., podkreślano, że prawo do grobu ma charakter jednego dobra osobistego, a jest nim kult pamięci osoby zmarłej, choć może chodzić o ochronę różnych uprawnień dotyczących pochowania osoby bliskiej i pamięci o niej. Zob. wyrok Sądu Najwyższego z dnia 13 lipca 1977 r., I CR 234/77, niepubl. W tej sytuacji przedmiotem ochrony prawnej jest prawo do sprawowania kultu osoby zmarłej, a przesłanką ochrony jest naruszenie dobra osobistego podmiotu tego prawa.

³³ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 13 lutego 1979 r., OSNCP 1979, nr 10, poz. 195.

majątkowych, co do którego nie ma ustawowego zakazu jego zbywalności, ani wyłączenia od dziedziczenia tylko wtedy, gdy miejsce na cmentarzu zostało nabyte i grób został urządzony przez osobę pozostającą przy życiu i jest wolny, tj. nikt nie został w nim pochowany. Jeżeli natomiast w grobie spoczywają zwłoki określonej osoby uprawnionej do pochowania, to na skutek pochówku następuje zdominowanie uprawnień niemajątkowych, w związku z czym dopuszczalność rozporządzenia prawem do grobu wygasa³⁴. Z tą chwilą nie jest możliwe oddzielenie uprawnień majątkowych od osobistych i z tego względu, jak podkreślono w orzecznictwie, prawa majątkowe tracą swą odrębność w tym sensie, że nie mogą być przedmiotem wyłącznego korzystania i rozporządzania ze strony dotychczasowego ich podmiotu, a to z uwagi na prawa do grobu przysługujące pozostałym uprawnionym, z racji powiązań rodzinnych z osobą pochowaną w grobie³⁵.

W rezultacie osoba, która wybudowała grób na podstawie zawartej przez siebie umowy z zarządem cmentarza i uiściła należną opłatę cmentarną, z chwilą pochowania pierwszego zmarłego nie może już bez porozumienia z osobami, o których mowa w art. 10 ust. 1 ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych decydować samodzielnie o pochowaniu w tym grobie innych zmarłych. Z treści prawa do grobu wynika więc, że jeżeli prawo to stało się wspólnym prawem dwu lub więcej osób, to nie podlega dziedziczeniu³⁶.

Warto też wspomnieć, że w uchwale z dnia 7 grudnia 1970 r. Sąd Najwyższy wywiódł, że w następstwie umowy, mocą której zarząd cmentarza oddaje zainteresowanej osobie miejsce na grób powstaje swoisty stosunek cywilnoprawny, określony mianem „prawa do grobu”. Ma on charakter złożony, obligacyjny, a więc względny w relacji uprawniony do pochowania a zarząd cmentarza³⁷. Wskazuje się przy tym, że grób, bez względu na jego konstrukcję, jest tak istotnie połączony z nieruchomością, terenem cmentarza, że jego odłączenie nie jest w ogóle możliwe bez zmiany jego przeznaczenia, co przesądza o tym, iż jest częścią składową gruntu i nie stanowi odrębnej od niego własności, bo takiego charakteru nie nadaje mu żaden przepis szczególny³⁸. Uprawniony – jak wskazuje S. Rudnicki – w następstwie umowy z zarządem cmentarza uzyskuje w pierwszym rzędzie prawo do użycia grobu w celu pochowania w nim zmarłego, a także szereg innych uprawnień, takich jak prawo wybudowania i urządzenia

³⁴ Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 2 grudnia 1994 r., III CZP 155/94, niepubl.

³⁵ Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 29 września 1978 r., III CZP 56/78, OSNC 1979, nr 4, poz. 68.

³⁶ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 13 lutego 1979 r., I CR 25/79, OSNC 1979, nr 10, poz. 195; uchwała Sądu Najwyższego z dnia 2 lutego 1994 r., III CZP 155/94, OSNC 1995, nr 3, poz. 52; wyrok Sądu Najwyższego z dnia 3 grudnia 2010 r., I CSK 66/10, LEX nr 73085.

³⁷ S. Rudnicki, *Prawo do grobu...*, s. 106, z powołaniem się na stanowisko Z. Radwańskiego, *Prawo cywilne. Część ogólna*, Warszawa 1997, s. 84 oraz głosę P. Ochałką, „Nowe Prawo” 1984, nr 7-8, s. 204.

³⁸ Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 7 grudnia 1970 r., III CZP 75/70, OSNCP 1971, nr 7-8, poz. 127. Podobnie uchwała Sądu Najwyższego z dnia 29 września 1978 r., III CZP 56/78, OSNCP 1979, nr 4, poz. 68.

grobu, wzniesienia nagrobka i jego przekształcenia, odbywania ceremonii religijnych, kontemplacji, prawo do stałego odwiedzania grobu i utrzymywania go w należytych stanie, a także wykonywanie zmian o charakterze dekoracyjnym³⁹.

Jak zauważono w orzecznictwie, pochowanie zwłok w grobie ziemnym zapewnia najbliższemu członkowi rodziny zmarłej uprawnionej do pochówku, że przed upływem lat dwudziestu nie zostanie on użyty do ponownego pochowania⁴⁰. Do przedłużenia tego okresu na dalsze dwadzieścia lat w przypadku sporu o to uprawnienie pomiędzy osobą wskazaną w treści art. 10 ust. 1 ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych a osobą niewymienioną w tym przepisie pierwszeństwo ma pierwsza z tych osób⁴¹. Na tym tle Sąd Najwyższy sformułował pogląd, że art. 10 ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych określa jedynie osoby, którym przysługuje prawo do pochowania, a nie stanowi materialno-prawnego źródła powstania prawa do grobu⁴². W judykaturze wskazano, że w sytuacji, gdy miejsca w zbudowanym grobowcu nie zostały z góry przeznaczone dla określonych osób, uprawnienie do pochowania w nim, w miarę istniejących miejsc, może wynikać ze stosunku bliskości zmarłego do osób, które grobowiec ten ufundowały, a z dalszym upływem czasu do osób, które zostały tam pochowane jako bliscy fundatorów grobowca⁴³.

Nie wdając się w rozważania, czy przedmiotem posiadania jest prawo do grobu czy też sam grób oraz w interesującą skądinąd kwestię ochrony posesoryjnej prawa do grobu, kompetentnie przedstawionej w literaturze przez S. Rudnickiego, należało odnieść się do innych elementów prawa do grobu o charakterze bardziej praktycznym, istotnym dla osób bliskich zmarłemu.

³⁹ S. Rudnicki, *Prawo do grobu...*, s. 107. Co ciekawe, wyłączność korzystania nie oznacza zakazu wybudowania identycznego grobu dla innego zmarłego, gdyż nie uwłącza to pamięci zmarłego. Zob. wyrok Sądu Najwyższego z dnia 5 marca 1971 r., II CR 686/70, OSN CP 1971, nr 12, poz. 213 z aprobowaną glosą M. Poźniak-Niedzielskiej. Wypada jednak zauważyć, że w sytuacji, gdy grób bądź grobowiec został zaprojektowany przez architekta według indywidualnego projektu, to wystawienie bez zezwolenia twórcy identycznego grobu czy grobowca, różniącego się tylko napisami na tablicy nagrobnej może stanowić naruszenie autorskich praw osobistych i majątkowych do utworu architektonicznego.

⁴⁰ Grób ziemny, jak wskazano w orzecznictwie, nie uzyskuje statusu grobu murowanego przez sam fakt uiszczenia opłaty przewidzianej za grób murowany. Zmiana charakteru grobu ziemnego na murowany jest możliwa i dopuszczalna, ale wymaga zawarcia stosownej umowy oraz uiszczenia odpowiedniej opłaty. Do grobów murowanych, przeznaczonych do pochowania więcej niż jednych zwłok nie mają zastosowania ograniczenia dotyczące ponownego użycia grobu sformułowane w art. 7 ust. 3 ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych, a zatem członkowie rodziny uprawnieni do tego grobu nie tylko nie muszą po upływie dwudziestu lat przedłużać tego prawa, ale także uiszczać ponownej opłaty. Zarządowi cmentarza nie przysługuje zaś prawo dysponowania wolnymi miejscami w grobie murowanym ani przed, ani po upływie dwudziestu lat od pochowania, nie ma też prawa do pobierania kolejnych opłat. Zob. wyrok Sądu Najwyższego z dnia 3 grudnia 2010 r., I CSK 66/10, LEX nr 738085.

⁴¹ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 17 września 1986 r., IV CR 236/86, OSNCP 1987, nr 12, poz. 206.

⁴² Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 3 grudnia 2010 r., I CSK 66/10, LEX nr 738085.

⁴³ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 28 listopada 1983 r., I CR 328/83.

Człowiek podejmujący za życia decyzję o sposobie przeprowadzenia pogrzebu i pochówku może w testamencie wyrazić wiążące dyspozycje co do sposobu, miejsca i charakteru pochówku i pogrzebu. Rzeczą najwłaściwszą jest sformułowanie tego na piśmie w formie polecenia testamentowego⁴⁴. Wiążą się z tym oczywiście kwestie natury finansowej. Warto pamiętać, że w myśl art. 922 § 3 k.c., do długów spadkowych należą koszty pogrzebu spadkodawcy w takim zakresie, w jakim pogrzeb ten odpowiada zwyczajom miejscowym, czyli przyjętym na określonym obszarze i w określonym środowisku⁴⁵. Środki na przeprowadzenie pogrzebu w zakresie przekraczającym zwyczajowo przyjętą miarę powinny być zabezpieczone przez spadkodawcę. Źródłem ich będzie spadek. W judykaturze zwraca się uwagę, że do kosztów pogrzebu wypada zaliczyć wydatek poniesiony na wystawienie nagrobka⁴⁶, a także na zakup niezbędnej odzieży żałobnej dla osób najbliższych zmarłego⁴⁷. Przy okazji warto zwrócić uwagę na stanowisko Sądu Najwyższego sformułowane w wyroku z dnia 7 marca 1974 r. wskazujące, że art. 10 ust. 1 ustawy z 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych nie daje uprawnień do ekshumacji zwłok byłemu rozwiedzionemu, a pozostałemu przy życiu współmałżonkowi zmarłego. Sąd Najwyższy zauważył przy tej okazji, że z faktu wybudowania kosztownego grobowca były rozwiedziony uprzednio współmałżonek zmarłego jako fundator nie może wywodzić żadnych praw podmiotowych do umieszczenia drogich sobie zwłok w grobowcu. Względ na jakość grobu (ziemny czy murowany) jest obojętny, bo kult pamięci osoby zmarłej nie polega na wybudowaniu droższego grobowca czy nagrobka. Samo uczucie nie rodzi żadnych praw do pochowania w grobowcu, ani powoływania się na rzekomą wolę zmarłego⁴⁸.

⁴⁴ J. Haberko, D. Ossowska, *Podejmowanie decyzji o sposobie pochówku*, „Themis Polska Nova” 2012, nr 1 (2), s. 99.

⁴⁵ J.S. Piątkowski, H. Witczak, A. Kawałko, [w:] *System prawa prywatnego*, t. 10, *Prawo spadkowe*, red. B. Kordasiewicz, Warszawa 2009, s. 110-111. Zob. także J. Pietrzykowski, *Prawo cywilne. Komentarz*, t. 3, Warszawa 1972, s. 1829.

⁴⁶ Wyroki Sądu Najwyższego: z dnia 25 lipca 1967 r., I CR 81/76, OSNC 1968, nr 3, poz. 48; z dnia 8 maja 1969 r., II CR 114/69, OSNC 1970, nr 7-8, poz. 129; z dnia 13 listopada 1969 r., II CR 326/69, OSP 1971, nr 7, poz. 140 wraz z glosami Z. Radwańskiego i J. Gwiazdomorskiego. Zob. także K. Kruczałak, *Czy koszty pogrzebu w rozumieniu art. 446 § 1 k.c. obejmują wystawienie nagrobka?*, „Palestra” 1970, nr 7-8, s. 37; A. Szpunar, *Odszkodowanie w razie śmierci osoby bliskiej*, Warszawa 1973, s. 181. Krytycznie wobec tych stanowisk wypowiadał się B. Kordasiewicz, *Glosa do uchwały Sądu Najwyższego z dnia 22 listopada 1988 r.*, III CZP 86/88, „Nowe Prawo” 1990, nr 7-9, s. 202 i n. W judykaturze podkreślono jednak, że obowiązek zwrotu kosztów pogrzebu osobie, która je poniosła dotyczy wydatków już poniesionych, a więc powództwo o zasądzenie kosztów nagrobka przed jego wzniesieniem jest zdaniem Sądu Najwyższego przedwczesna.

⁴⁷ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 7 marca 1969 r., II PR 641/68, OSNC 1970, nr 2, poz. 33.

⁴⁸ Stanowisko sformułowane w wyroku Sądu Najwyższego z dnia 7 marca 1974 r., I CR 54/74, LEX nr 7423.

W literaturze podkreślono, że koszty pogrzebu spadkodawcy nie stanowią długu spadkowego, jeżeli z mocy przepisów szczególnych obowiązek ich pokrycia obciąża wyznaczone osoby, np. w sytuacji, gdy śmierć spadkodawcy nastąpiła w skutek uszkodzenia ciała lub wywołania rozstroju zdrowia, a także w razie zobowiązania z tytułu dożywocia⁴⁹.

Poważne trudności w praktyce może nastęrczać spełnienie woli zmarłego co do miejsca bądź sposobu pochówku. Częstokroć może okazać się, że spełnienie woli zmarłego co do miejsca pochówku jest niedopuszczalne w świetle ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych⁵⁰ i że może być dla spadkobierców niezmiernie kosztowna, jeśli pochówek miałby się odbyć za granicą⁵¹. Warto zauważyć, że w ustawie o cmentarzach i chowaniu zmarłych pominięto zupełnie sytuację, kiedy zmarły wskazuje osobę – która ma pochować jego zwłoki – spoza katalogu wymienionego w treści art. 10 ust. 1 tej ustawy. W praktyce takie przypadki mogą być dość częste, np. w sytuacji, kiedy zmarły przed śmiercią żył, od lat, w nieformalnym związku, prowadząc wspólne gospodarstwo domowe z kobietą, mimo że faktycznie pozostawał jednocześnie w związku małżeńskim. Dotyczy to także osób pozostających w związkach homoseksualnych. Ustawa o cmentarzach i chowaniu zmarłych w takich sytuacjach, nawet gdyby zmarły w testamencie wyraził stosowną wolę co do osoby spoza kręgu wskazanego w art. 10 ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych, która ma pochować jego

⁴⁹ J.S. Piątkowski, H. Witczak, A. Kawalko, [w:] *System prawa prywatnego...*, s. 110.

⁵⁰ Jak wskazał Naczelny Sąd Administracyjny, groby ludzkie mogą być usytuowane tylko na cmentarzach. Nie jest dopuszczalne grzebanie zmarłych na prywatnych posesjach. Zob. Wyrok NSA w Katowicach z dnia 19 maja 1997 r., SA/Ka 1717/95, „Wokanda” 1998, nr 2, s. 33. Na tle miejsca pochówku może dochodzić do trudnych sytuacji, gdy zmarły wyraził wolę rozsypania jego prochów w miejscach trudno dostępnych czy odległych, co w obecnym stanie prawnym wydaje się niemożliwe, a również wtedy, gdy rodzina – zgodnie z jego wyraźną wolą – chciałaby rozdzielić prochy zmarłego po kremacji. Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 20 września 2007 r., II CSK 237/07 stwierdził, że rozdzielanie przez osobę uprawnioną do pochówku zmarłego jego prochów do dwóch odrębnych urn, a następnie złożenie do grobu jednej z nich oraz zatrzymanie drugiej do własnej dyspozycji jest działaniem bezprawnym, mogącym naruszyć dobro osobiste (kult pamięci zmarłego) innej osoby uprawnionej do pochówku.

⁵¹ J. Mazurkiewicz (*Non omnis moriar...*, s. 598 i n.) przytacza przykłady zarówno z obszaru Polski jak i innych państw wielu sformułowanych żądań i poleceń, które późniejsi zmarli przekazali osobom mającym ich pochować. Z przykładów tych wynika, że wielokrotnie ludzie przed śmiercią wskazują miejsce pochówku, kształt nagrobka, tekst umieszczonego na nim epitafium, rodzaj kwiatów, jakie winny znaleźć się na grobie, muzyki, która towarzyszyć powinna złożeniu zwłok do grobu. Jednocześnie znalazły się tu przykłady dotyczące rozporządzeń co do kremacji zwłok bądź ich rozkawałkowania, np. poprzez wyjęcie serca i złożenie w innym miejscu niż spoczywa ciało. Najnowszym przykładem takiego rozporządzenia jest wola ks. prałata Sylwestra Zawadzkiego, aby jego serce spoczęło w krypcie przy pomniku Chrystusa Króla w Świebodzinie. Zob. <http://www.tvn24.pl/poznan,43/serce-ksiedza-pod-figura-jezusa-w-swiebodzinie-sprawie-przekazemy-policji,428590.html> [dostęp: 10.11.2014 r.]. Niektóre ze zdarzeń polegających na rozkawałkowaniu zwłok po śmierci wiążą się z uznaniem zmarłego za świętego i kultem jego relikwii. Oczywiście w takich przypadkach zmarły nie wyrażał żadnych życzeń co do rozkawałkowania jego ciała.

zwłoki, nie daje w gruncie rzeczy takich możliwości, zwłaszcza w sytuacji, gdy osoby wskazane w treści art. 10 będą sprzeciwiać się, aby pochówkiem zajęła się osoba wskazana przez zmarłego. Zmarły żyjący w innym mieście niż jego rodzina wskazana w art. 10 ust. 1 ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych może także w testamencie wskazać inne miejsce swojego pochówku niż rodzinne miasto – to, w którym mieszka jego rodzina. Mogą także zaistnieć różnice wyznaniowe między zmarłym a jego bliskimi, w efekcie których np. zmarły chce, aby pochowano go na cmentarzu komunalnym, a jego rodzina chciałaby, aby spoczął na cmentarzu wyznaniowym⁵². Wola zmarłego winna być także szanowana w aspekcie ceremonii wyznaniowych⁵³.

⁵² Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 14 maja 1982 r., IV CR 171/82, OSNCP 1983, nr 1, poz. 12 oraz w wyroku z dnia 4 czerwca 1982 r., I CR 141/82, OSNCAP 1983, nr 2-3, poz. 14 wyraził dość zdecydowany pogląd, że o miejscu i sposobie pochowania zwłok, a także o wyborze osoby, która ma się tym zająć decyduje przede wszystkim pozostawiona wola zmarłego. Dopiero gdy zmarły takich dyspozycji nie pozostawił, zajęcie się pogrzebem i podjęcie koniecznych w związku z tym decyzji należy do osób wymienionych w art. 10 ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych. Stanowisko Sądu Najwyższego spotkało się z umiarkowaną krytyką glosującego orzeczenie W. Kisiela, „Nowe Prawo” 1984, nr 7-8, s. 188-194. Dodać należy, że wcześniej podobne stanowisko co do decydującego znaczenia woli zmarłego, jednak tylko w odniesieniu do miejsca pochowania zwłok zajął Sąd Najwyższy w wyrokach: z dnia 12 sierpnia 1962 r., I CR 252/68, OSNCP 1970, nr 1, poz. 18; z dnia 10 lutego 1975 r., II CR 851/74, OSPiKA 1977, nr 1, poz. 4; z dnia 13 lutego 1979 r., I CR 25/79, OSNCP 1979, nr 10, poz. 195. Godzi się jednak zauważyć, że Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 6 listopada 1978 r., IV CR 359/78, przyjął, że „wola osoby zmarłej, gdzie ma być pochowana ma znaczenie jednak tylko w płaszczyźnie moralnej i tym samym mogącej mieć wpływ na ocenę, czy w razie kolizji ze strony uprawnionych takie postępowanie osoby uprawnionej w pierwszej kolejności nie jest sprzeczne z zasadami współżycia społecznego”. Stanowisko to, przywoływane następnie w innych judykatach, np. w wyroku z dnia 20 września 2007 r., II CSK 237/07, wydaje się wysoce dyskusyjne.

⁵³ W myśl obowiązującego Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1983 r., kanon 1176 § 1, wierni zmarli powinni otrzymać pogrzeb kościelny zgodnie z przepisami prawa. W treści kanonu 1177 § 1 wskazano, że nabożeństwo pogrzebowe za każdego wiernego winno być z reguły odprawiane w jego własnym kościele parafialnym. W § 2 wskazano natomiast, że każdy wierny, albo ci, do których należy troska o pogrzeb zmarłego mogą wybrać inny kościół na pogrzeb za zgodą tego, kto nim zarządza i po zawiadomieniu własnego proboszcza. W kanonie 1180 § 2 ustanowiono, iż każdemu wolno wybrać cmentarz pogrzebani, jeśli tylko nie zabrania tego prawo. Warto jednocześnie zauważyć, że w myśl kanonu 1242 nie należy grzebać zmarłych w kościołach, z wyjątkiem osób wskazanych w tym przepisie. Treść kanonu 1180 nie wskazuje jednak, czy możliwość wyboru cmentarza dotyczy osoby, która ma być pochowana, czy tych, którzy chcą ją pochować. Z treści kanonu 530 § 5 wynika, że odprawianie pogrzebów należy do funkcji specjalnie powierzonych proboszczowi. Z treści kanonu 517 § 2 wynika, że może być to także inny ustanowiony przez biskupa kapłan. Warto także odnotować w tym miejscu instrukcję Kongregacji Świętego Oficjum *Piam et constantem* z dnia 8 maja 1963 r., w której stwierdzono, że zaleca się zachowanie tradycji grzebania ciał, nie zabraniając kremacji, pod warunkiem, że nie została wybrana z motywów przeciwnych wierze. Stanowisko to zostało ponowione w Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii. Zasady i wskazania, nr 254, wydanej w dniu 7 grudnia 2001 r. przez Kongregację ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów. Zob. *Kodeks Prawa Kanonicznego. Komentarz*, edycja polska red. P. Majer, Kraków 2011, s. 881-883.

Kontrowersje mogą niekiedy budzić napisy na nagrobkach⁵⁴. Zdaniem Sądu Najwyższego, umieszczenie przez rodzinę na nagrobku kobiety zamężnej jej nazwiska panińskiego zamiast prawidłowego – małżeńskiego, może naruszać dobra osobiste męża zmarłej, gdyż daje środowisku pole do dociekań, dlaczego zmarła została pochowana pod nazwiskiem panińskim⁵⁵. Sąd Najwyższy wskazał także, że napis na nagrobku nie musi stwierdzać danych stanowiących prawne określenie stanu cywilnego osoby pochowanej w danym grobie, gdyż jego celem nie jest publiczna identyfikacja tej osoby, może więc zawierać np. samo imię (także zdrobniałe), pseudonim czy inne oznaczenie (odpowiadające powadze miejsca) określające wzajemny stosunek osoby zmarłej i osób wymienionych w art. 10 ust. 1 ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych⁵⁶. Jak wskazał Sąd Najwyższy, kult pamięci osoby zmarłej jako dobro osobiste mimo samodzielności jurydycznej występuje w powiązaniu z uczuciami żywionymi do zmarłego za jego życia i w powiązaniu z jego sytuacją życiową, również jako członek rodziny. Zakres tego prawa obejmuje uprawnienie do umieszczenia napisu na nagrobku. Napis na nagrobku wyrażając pamięć o zmarłym i ból żyjących może zatem nawiązywać do relacji rodzinnych zmarłego i żyjących. Realizacja własnego dobra, jakim jest kult pamięci osoby zmarłej, może wyrażać się umieszczeniem na tablicy nagrobnej tekstu nawiązującego nie tylko do uczuć własnych, ale i do uczuć innych członków najbliższej rodziny zmarłego⁵⁷. Jak podkreślono przy innej okazji, uprawnienie do doboru tekstu na tablicach nagrobnych mieści się w pojęciu prawa do wykonywania kultu zmarłego, a spór między osobami bliskimi zmarłego o treść napisów na nagrobku może być rozstrzygnięty w pro-

⁵⁴ Sytuacja taka miała miejsce w związku ze sprawą, w której matka zamordowanej córki chciała umieścić na nagrobku zgodną z prawdą informację, że zginęła ona z rąk mordercy, którym był jej mąż. Sąd Najwyższy uznał, że cmentarz i znajdujące się tam nagrobki nie są przeznaczone do dokonywania wzmianek o przestępstwach, a sprzeciwiający się takiej informacji zabójca poniósł już ciężkie konsekwencje swojego postępku i nie jest dopuszczalne dodatkowe karanie go umieszczeniem w miejscu publicznym wzmianek o jego czynie. (Zob. J. Mazurkiewicz, *Non omnis moriar...*, s. 598). Zob. także Z. Bidziński, J. Serda, *Cywilnoprawna ochrona dóbr osobistych w praktyce sądowej*, [w:] *Dobra osobiste i ich ochrona w polskim prawie cywilnym. Zagadnienia wybrane*, red. J.S. Piątkowski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1986, s. 34.

⁵⁵ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 4 listopada 1969 r., II CR 390/69, niepubl., LEX nr 6606, przytaczany przez S. Rudnickiego, *Prawo do grobu...*, s. 137.

⁵⁶ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 16 stycznia 1975 r., II CR 814/74, LEX nr 7646, powołany przez S. Rudnickiego, *Prawo do grobu...*, s. 140.

⁵⁷ Stanowisko takie sformułował Sąd rozstrzygając sprawę napisu na nagrobku: „Kochający Matka, Ojciec i Bracia” zamiast „Kochanemu Synowi Matka”. Zmiany napisu domagał się ojciec zmarłego, rozwiedziony z jego matką. Sąd Najwyższy doszedł do przekonania, że pierwotny napis naruszał prawa osobiste ojca zmarłego, eliminując go z kręgu cierpiących po stracie dziecka i naruszając w ten sposób dobro w postaci kultu zmarłego dziecka. Zob. wyrok Sądu Najwyższego z dnia 29 września 2011 r., IV CSK 634/10.

cesie o ochronę dobra osobistego⁵⁸. W judykaturze wyrażono też pogląd, że do czasu pochówku prawo do grobu ma charakter *stricte* majątkowy, jednak z chwilą złożenia do grobu osoby zmarłej decydującego znaczenia nabierają cechy niematerialne grobu związane z kultem zmarłego. Na dalszy plan schodzi natomiast sfera praw majątkowych i to niezależnie od tego, czy wykonywanie takiego kultu wiąże się ze znacznymi wydatkami, np. w wyniku wystawienia kosztownego nagrobka. Naruszeniem dobra osobistego w postaci prawa do grobu jest dokonane bez zgody uprawnionych usunięcie lub uszkodzenie nagrobka, dokonanie zmian w umieszczonych na nagrobku napisach⁵⁹.

Jako istotne jawi się pytanie, czy osoba bliska zmarłemu, która nie poniosła żadnych kosztów nabycia miejsca na cmentarzu nabywa przez to, że w grobie tym spoczął członek jej rodziny prawa majątkowe do grobu, a więc ma możliwość decydowania o jego przebudowie i postawieniu nagrobka, czy też ma jedynie prawa osobiste, które sprowadzają się do kultywowania pamięci zmarłych, modlenia się przy grobie, składania kwiatów, palenia zniczy, pielęgnowania grobu. Nie są to oczywiście jedynie kwestie teoretyczne, lecz mają niezwykle znaczenie praktyczne. Dowodzi tego wyrok Sądu Najwyższego z dnia 10 lutego 1975 r., odnoszący się do roszczenia osoby, która wniosła o wydanie trumny ze zwłokami brata pochowanego w grobowcu rodzinnym pozwanej, celem przeniesienia tych zwłok i pochowania ich w grobowcu wybudowanym przez powódkę. Powódka uzasadniała to roszczenie tym, że pozwana pochowała brata powódki, a swego męża, we wspólnym grobowcu z pierwszym mężem pozwanej, który w czasie okupacji hitlerowskiej współpracował z okupantem i jako zdrajca Narodu Polskiego został skazany przez działające w konspiracji polskie organy wymiaru sprawiedliwości na karę śmierci, a wyrok został wykonany. Zdaniem powódki, pochowanie jej brata w grobowcu wspólnym ze zdrajcą Narodu Polskiego obraża uczucia narodowe i cześć należną zmarłemu

⁵⁸ Stanowisko takie sformułował Sąd Najwyższy rozpoznając kasację jednego z synów rodziców pochowanych w grobie, który to syn domagał się, aby nad miejscem spoczynku ojca umieścić napis wskazujący, że był on podporucznikiem, legionistą i Sybirakiem odznaczonym Krzyżem *Virtuti Militari*, a nad miejscem spoczynku matki, że była ona Sybiraczką. Sąd Najwyższy zwrócił uwagę, że wnoszący kasację upatrywał naruszenia dobra osobistego w postaci kultywowania pamięci zmarłych, niedostatecznym wyartykułowaniu zasług zmarłych rodziców. Doszedł jednak do przekonania, że sprzeciw pozwanej siostry wnoszącej kasację był obroną jej własnego dobra osobistego, stwierdzając, że dotychczasowy napis funkcjonował przez szereg lat i był akceptowany przez rodzeństwo wnoszącego kasację. Zob. wyrok Sądu Najwyższego z dnia 21 października 1970 r., IV CSK 113/10, LEX nr 738122. Podobne stanowisko zajął Sąd Apelacyjny w Lublinie, wskazując, że powództwo o ustalenie określonego nagrobka stanowi realizację dobra osobistego, jakim jest kult pamięci osoby zmarłej i wobec braku porozumienia między stronami można żądać jego ochrony na podstawie art. 189 k.p.c. w związku z art. 23 i 24 k.c. Zob. wyrok Sądu Apelacyjnego w Lublinie z dnia 7 sierpnia 2013 r., I ACa 344/13, LEX nr 1388880.

⁵⁹ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Poznaniu z dnia 11 stycznia 2007 r., I ACa 1033/06, LEX nr 331041, OSA 2009, nr 2, poz. 4. Zob. glosa aprobująca M. Niedośpiała, OSA 2010, nr 2, s. 63-97.

oraz narusza jej uprawnienia. Sąd Najwyższy rozpoznając rewizję od wyroku Sądu Wojewódzkiego doszedł do przekonania, że pochowanie brata powódki z pierwszym mężem pozwanej skazanym za kolaborację obraża uczucia powódki, uniemożliwiając jej kultywowanie pamięci zmarłego brata, a tym samym zasługuje na ochronę w świetle art. 23 i 24 k.c. W efekcie doszedł do przekonania, że słuszne jest żądanie nakazania pozwanej takiej zmiany sposobu pochówku jej drugiego męża, aby nie spoczywał on w jednym grobie z pierwszym mężem pozwanej – kolaborantem. Dopiero w razie niewykonania tego przez pozwaną, powódka ma prawo do przeniesienia zwłok swojego brata, a męża pozwanej, do wybudowanego przez siebie grobowca⁶⁰.

W judykaturze wskazuje się, że prawo do pochowania przysługujące najbliższej rodzinie osoby zmarłej jest osobistym prawem podmiotowym, którego zakres nie wyczerpuje się z chwilą pochowania, lecz obejmuje możliwość żądania ekshumacji w celu pochowania zwłok w innym miejscu. Jednocześnie wskazano, że do rozpoznania roszczenia o złożenie oświadczenia woli, na podstawie którego mogłaby nastąpić ekshumacja zwłok, przysługuje droga sądowa⁶¹. Prawo do ekshumacji było wielokrotnie przedmiotem rozważań Sądu Najwyższego. Wskazał on, że prawo do zmiany miejsca spoczywania zwłok jest prawem wspólnym wszystkich żyjących członków najbliższej rodziny zmarłego. Nie określił jednak bliżej, czy pojęcie najbliższej rodziny sprowadza się do treści art. 10 ust.

⁶⁰ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 10 lutego 1975 r., II CR 851/74, OSPiKA 1977, nr 1, poz. 4, Lexis.pl nr 296306. Orzeczenie zostało oparte o treść art. 5 k.c., przywoływane było następnie w wyroku Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 23 lutego 2006 r., I ACa 890/2005. Na tle tej sprawy Sąd Apelacyjny wyraził pogląd, że rozpoznając sprawę o ochronę dóbr osobistych w postaci kultu pamięci osoby zmarłej w przypadku istnienia sporu w zakresie uprawnienia do pochowania zwłok, sąd orzeka w przedmiocie ochrony dóbr osobistych stron, a nie dobra osobistego zmarłego co do respektowania jego woli w sprawie pochówku. (OSA 2008, nr 2, poz. 14, s. 73). Orzeczenie to spotkało się z aprobatą glosującego je M. Niedośpiała, co do tezy orzeczenia i z krytyką w zakresie treści uzasadnienia. Zob. Głosa M. Niedośpiała, OSA 2010, nr 1, s. 65. Stan faktyczny sprawy będącej przedmiotem wyroku Sądu Najwyższego z dnia 10 lutego 1975 r., niezwykle ciekawy, jest mało znany, gdyż w literaturze akcentuje się zwykle tezę tego orzeczenia odnoszącą się do porozumienia między stronami procesu co do pochowania zwłok. W tezie tej Sąd Najwyższy stwierdził, że zawarte po śmierci zmarłego porozumienie co do pochowania jego zwłok jako odnoszące się do osobistych uprawnień dotyczących praw niemajątkowych może zostać przed pogrzebem odwołane np. z powodu nieporozumień między osobami uprawnionymi do pochowania zwłok zmarłego, a staje się nieaktualne z chwilą pochowania zmarłego. Późniejsze powoływanie się na takie porozumienie jest – jak wskazał Sąd Najwyższy – sprzeczne z zasadami współżycia społecznego, a w szczególności z zasadą niezakłócania miejsc spoczywania zmarłych, z tej tylko przyczyny, że istnieją różnice w rodzinie zmarłego co do miejsca pochowania zwłok. Zob. krytyczne stanowisko S. Grzybowskiemu w glosie do wspomnianego wyroku, OSPiKA 1977, nr 1, poz. 4, s. 11 i n. W literaturze wyrok ten traktuje się jako ilustrujący fakt, że prawo do grobu ściśle sprzężone jest z prawem do pochowania i dowodzący, jak silnie dominują elementy osobiste nad elementami majątkowymi tego prawa.

⁶¹ Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 13 stycznia 1965 r., I CR 464/64, OSNC 1965, nr 10, poz. 171.

1 pkt 1-5 ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych. Z treści uzasadnienia można jednak wywnioskować, że właśnie w ten sposób ujmuje on tę kwestię. Z istoty tego prawa wspólnego wynika – jak wskazał Sąd Najwyższy – że do zmiany miejsca spoczynku wymagana jest zgoda wszystkich uprawnionych. Nie oznacza to jednak, jak zauważono, że sprzeciw jednego lub niektórych członków rodziny, choćby większości, uniemożliwia w każdym przypadku zmianę zamierzoną przez pozostałych. Zdaniem Sądu Najwyższego, mimo braku wyraźnej normy rozstrzygnięcie sądu może zastąpić brak jednomyślności⁶². Formułując ten pogląd, Sąd Najwyższy winien silniej zaakcentować fakt, że treść art. 15 ust. 1 pkt 1 w istotny sposób różni się od rozwiązania przyjętego w art. 10 ust. 1 ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych. Art. 10 – jak wskazano – mimo początkowych wahań formułuje listę kolejnych uprawnionych do pochowania zwłok ludzkich, natomiast w art. 15 ust. 1 pkt 1 stwierdzono, że ekshumacja następuje na umotywowaną prośbę osób uprawnionych do pochowania zwłok, z czego istotnie może wynikać, że w odniesieniu do ekshumacji ustawodawca nie przewiduje żadnej kolejności osób uprawnionych do tego żądania i z takim wnioskiem może wystąpić każdy z uprawnionych⁶³.

W kontekście prawa do grobu szczególnie istotna jest kwestia ekshumacji. W myśl art. 6 ust. 7 ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych, przy zmianie przeznaczenia terenu cmentarnego, szczątki zwłok znajdujących się na tym terenie powinny być przeniesione na inny cmentarz na koszt nabywcy terenu lub nowego jego użytkownika. Może to nastąpić po upływie czterdziestu lat od dnia ostatniego pochowania zwłok na cmentarzu (art. 6 ust. 1 zd. 1)⁶⁴. Oczywiście pojawia się problem czy na nabywcy cmentarza lub na nowym jego użytkowniku ciąży obowiązek przeniesienia jedynie zwłok, czy także zrekonstruowania w nowym miejscu grobowców, płyt nagrobnych itd. Kwestia ta nie była jak dotąd przedmiotem rozważań judykatury. Dla kultu zmarłego odpowiedź na to pytanie ma niebagatelne znaczenie. Wypada wyrazić pogląd, że obowiązek taki wynika jednak z ustawy, aczkolwiek art. 6 ust. 7 mówi jedynie o przeniesieniu szczątków zwłok, a nie pomników nagrobnych itd., które mogą mieć niebagatelne znaczenie artystyczne i historyczne. Pojawia się też pytanie, czy nabywca terenu cmentarza lub jego nowy użytkownik może przenosząc

⁶² Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 25 kwietnia 1966 r., II CR 106/66, LEX nr 5977.

⁶³ Pogląd taki sformułowano w wyroku Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Olsztynie z dnia 30 marca 2010 r., II SA/Ol 70/10, wskazując, że punktem wyjścia do oceny wniosku o ekshumację i przeniesienie zwłok w inne miejsce pochówku jest zgoda wszystkich uprawnionych członków rodziny (art. 10 ust. 1 ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych). Jeśli takiej zgody nie ma, ekshumacja może nastąpić tylko w szczególnie uzasadnionych przypadkach.

⁶⁴ Szczegółowe kwestie w tym zakresie regulowane są przez § 12 rozporządzenia Ministra Zdrowia z dnia 7 grudnia 2001 r. w sprawie postępowania ze zwłokami i szczątkami ludzkimi, Dz. U. Nr 153, poz. 1783 z późn. zm.

szczałki pochować je we wspólnym grobie, czy też ma obowiązek przenieść je do grobów oddzielnych⁶⁵. Na tle ekshumacji dochodzi w praktyce do istotnych sporów między pozostałymi bliskimi osób zmarłych. W judykaturze wskazano, że spór między osobami, którym przysługuje prawo do pochowania zwłok i prawo ekshumacji nie może być rozstrzygnięty w postępowaniu administracyjnym – prawo to ma bowiem charakter dobra osobistego i chronione jest przepisami prawa cywilnego, do ochrony których to dóbr powołany jest sąd powszechny⁶⁶. W orzecznictwie wskazuje się także, że wniosek o ekshumację zwłok i szczątków powinien pochodzić nie od jednej z uprawnionych osób, ale od wszystkich⁶⁷. W judykaturze podkreślono przy tym, że w razie braku zgody na ekshumację wszystkich uprawnionych członków rodziny zmarłego, może ona nastąpić jedynie w szczególnie uzasadnionych przypadkach⁶⁸. Sąd Najwyższy wskazał także, że art. 10 ust. 1 ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych nie daje uprawnień do ekshumacji zwłok byłemu, rozwiedzionemu, pozostałemu przy życiu współmałżonkowi zmarłego⁶⁹. W judykaturze podkreślono też, że jeżeli już po pochowaniu zwłok, które nastąpiło w trybie art. 10 ustawy z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych, powstaje pomiędzy najbliższymi członkami rodziny spór co do miejsca pochowania i sposobu rozłożenia pieczy nad grobem osoby zmarłej, sąd rozstrzygając ten spór powinien mieć na względzie nie tylko przepisy powołanej ustawy, lecz przede wszystkim przepisy prawa cywilnego. W szczególności, sąd może uznać, że chociaż art. 10 tej ustawy wymienia w pierwszej kolejności jako osobę uprawnioną do pochowania osoby zmarłej pozostałego przy życiu małżonka, okoliczności sprawy, a zwłaszcza wzajemne wrogie stosunki między małżonkami oraz ostatnia wola zmarłego mogą przemawiać za przyznaniem ochrony z art. 23 i 24 k.c. innym członkom rodziny zmarłego⁷⁰. Na tle żądań ekshumacyjnych Sąd Najwyższy w wyroku w składzie siedmiu sędziów wyraził pogląd, że pochowanie zwłok

⁶⁵ W literaturze wyrażono pogląd, że formuła art. 6 ust. 7 ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych przemawia raczej za tym, że chodzi o wspólny pochówek szczątków. Zob. J. Mazurkiewicz, *Non omnis moriar...*, s. 657.

⁶⁶ Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 29 listopada 2011 r., II OSK 1646/10, LEX nr 1151971. Identyczne stanowisko zajął Sąd Wojewódzki w Gliwicach w wyroku z dnia 6 grudnia 2012 r., IV SA/GL 181/12.

⁶⁷ Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 5 sierpnia 2010 r., VII SA/Wa 1423/09. Podobny pogląd wyraził Wojewódzki Sąd Administracyjny w Olsztynie w wyroku z dnia 28 kwietnia 2010 r., II SA/Ol 79/10, LEX nr 619943, wskazując dodatkowo, że błędne jest stanowisko, iż z art. 10 ustawy z 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych należy wywodzić kolejność uprawnionych do żądania do dokonania ekshumacji zwłok.

⁶⁸ Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Olsztynie z dnia 30 marca 2010 r., II SA/Ol 70/10.

⁶⁹ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 7 marca 1974 r., I CR 54/74, LEX nr 7423.

⁷⁰ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 23 maja 1975 r., II CR 193/75, OSP 1977, nr 1, poz. 5, tamże glosa S. Grzybowski.

innej niż żona kobiety w grobowcu z żonatym mężczyzną, ojcem i dziadkiem, choćby chodziło o kobietę, która za życia była mu bliska, może godzić w dobro osobiste członków jego rodziny, kult zmarłych, szacunek dla danej osoby za jej życia itd.⁷¹ Treść przytoczonej tezy musi budzić wątpliwości. Jasną jest rzeczą, że bliscy mogą nie akceptować związków uczuciowych swojego ojca i dziadka, mieć pretensje do kobiety, z którą pozostawał on w związku nieformalnym. Jednak żądanie usunięcia jej z grobu, w którym spoczęła z konkubentem wydaje się bezpodstawne w sytuacji, jeżeli – zgodnie z wolą zmarłego – chciał on spoczywać obok swojej towarzyszki życia, nawet jeśli nie była jego żoną. Kult zmarłych, szacunek dla nich, nie powinien się sprowadzać do ich idealizacji, odrzucania wyborów, których dokonali za życia, wykreślenia z pamięci niektórych fragmentów ich biografii. Przypomnieć należy, że w myśl nieco późniejszego stanowiska judykatury, prawo do pochowania w określonym grobie obok osób bliskich należy do dóbr osobistych korzystających z ochrony przewidzianej w art. 23 i 24 k.c.⁷² W orzecznictwie wskazano, że żądanie ekshumacji zwłok w razie sporu między bliskimi zmarłego może być uwzględnione tylko wówczas, gdy przemawiają za tym szczególne względy ochrony dóbr osobistych⁷³.

Problematyka związana z pochowaniem zmarłego, złożeniem go w grobie ziemnym bądź murowanym na cmentarzu jest niezwykle obszerna i nie wolno jej ograniczać jedynie do egzegezy ustawy z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych i towarzyszących tej ustawie rozporządzeń. Wiąże się ona ściśle z zagadnieniem ochrony dóbr osobistych osób bliskich zmarłemu oraz niezwykle delikatną i w praktyce nieuregulowaną kwestią charakteru woli zmarłego co do sposobu i miejsca pochówku. W praktyce może to prowadzić i prowadzi do sporów, które jedynie częściowo stają się przedmiotem orzeczeń sądów powszechnych, a niekiedy także sądów administracyjnych i Sądu Najwyższego. Jasną jest rzeczą, że stosunki rodzinne bywają niekiedy niezwykle skomplikowane i zaognione, czego efektem są nieporozumienia związane z pochówkiem osoby zmarłej. Poza obrębem powyższych rozważań pozostała kwestia cmentarzy wyznaniowych, normowana licznymi ustawami regulującymi stosunek państwa do poszczególnych kościołów i związków wyznaniowych, a także umowy międzynarodowe zawarte w tym przedmiocie z Białorusią, Rosją, Ukrainą, Węgrami, Włochami i Niemcami. Budzi przy tym zdumienie, że do podpisania takiej umowy nie doszło z Wielką Brytanią, Stanami Zjednoczonymi, Francją i Hiszpanią.

⁷¹ Wyrok składu siedmiu sędziów Sądu Najwyższego z dnia 19 stycznia 1981 r., III CRN 2004/80, LEX nr 8298.

⁷² Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 23 maja 1982 r., IV CR 129/82, LEX nr 8425.

⁷³ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 16 czerwca 1998 r., I CKN 729/97, LEX nr 1219543.

Bibliografia

- Angenendt A., *Seschkichte der Religiosität im Mittelalter*, Münster 1998
- Ariès P., *Essais sur l'histoire de la mort en Occident, du Moyen Age à nos jours*, Paris 1979
- Ariès P., *Image de l'homme devant la mort*, Paris 1983
- Ariès P., *Rozważania o historii śmierci*, Warszawa 2007
- Barta J., *Dzielo muzyczne i jego twórca w świetle przepisów prawa autorskiego*, Warszawa-Kraków 1980
- Barta J., R. Markiewicz, [w:] J. Barta, M. Czajkowska-Dąbrowska, Z. Cwiągalski, R. Markiewicz, E. Traple, *Prawo autorskie i prawa pokrewne. Komentarz*, Warszawa 2001
- Barta J., R. Markiewicz, *Ochrona dóbr osobistych w zakresie twórczości naukowej i artystycznej*, [w:] *Dobra osobiste i ich ochrona w polskim prawie cywilnym. Zagadnienia wybrane*, red. J.S. Piątkowski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1986
- Barta J., R. Markiewicz, *Prawo autorskie*, Warszawa 2008
- Bidziński Z., J. Serda, *Cywilnoprawna ochrona dóbr osobistych w praktyce sądowej*, [w:] *Dobra osobiste i ich ochrona w polskim prawie cywilnym. Zagadnienia wybrane*, red. J.S. Piątkowski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1986
- Błachnio A., *Zabójstwo jednym czynem więcej niż jednej osoby. Uwagi na tle art. 148 § 3 k.k.*, „Woj-skowy Przegląd Prawniczy” 2014, nr 2
- Delumeau J., *Grzech i strach. Poczucie winy w kulturze Zachodu XIII-XVIII w.*, tłum. A. Szymanowski, Warszawa 1994
- Delumeau J., *Strach w kulturze Zachodu XIV-XVIII w.*, tłum. A. Szymanowski, Warszawa 1986
- Derwich M. red., *Śmierć w dawnej Europie. Zbiór studiów*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Seria Historia” 129 (1996)
- Dinzelbacher P., *Die Präsenz des Todes in der spätmittelalterlichen Mentalität*, [w:] *Der Tod des Mächtigen: Kult und Kultur des Todes spätmittelalterlicher Herrscher*, red. L. von Kolmer Padeborn 1997
- Donadoni S. red., *Człowiek Egiptu*, Warszawa 2000
- Duda J., *Transplantacja w prawie polskim. Aspekty prawnokarne*, Kraków 2004
- Eberhard W., *Zur Wahrnehmung des Todes in spätmittelalterlichen Stadtchroniken*, [w:] *Europa und die Welt in der Geschichte. Festschrift für Dieter Berg*, red. R. von Averkorn, W. Eberhardt, R. Haas, B. Schmies, Bochum 2004
- Edwards I.E.S., *Piramidy Egiptu*, tłum. H. Górski, Warszawa 1995
- Fossier R., *Ludzie średniowiecza*, tłum. A. Czupa, Kraków 2009
- Gałęska-Sliwka A., *Sprzeciw i odwołanie sprzeciwu na pobranie narządów, tkanek lub komórek*, Komentarz praktyczny ABC nr 97904;
- Gerber S., *Die Darstellung des personifizierten Todes und ihre Rolle in der religiösen Mentalität des Spätmittelalters und der Reformationszeit (bis etwa 1550)*, [w:] *Tod und Trauer: Todeswahrnehmung und Traueritten in Nordeuropa*, red. T. von Fischer, T. Riis, Kiel 2006
- Glensk J., *Aforystykon. Podręczna encyklopedia myśli i aforyzmów*, Opole 1992
- Gniewek E., [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. E. Gniewek, Warszawa 2006
- Gniewek E., *Kodeks cywilny. Komentarz*, Warszawa 2008
- Goff le J., N. Truong, *Historia ciała w średniowieczu*, tłum. I. Kania, Warszawa 2006
- Goff le J., *Kultura średniowiecznej Europy*, tłum. H. Szumańska-Grossowa, Warszawa 1970
- Golat K., *Użycie nazwiska w nazwach*, [w:] K. Golat, R. Golat, *Oznaczenia indywidualizujące przed-siębiorców*, Warszawa 1998
- Haberko J., D. Ossowska, *Podjęmowanie decyzji o sposobie pochówku*, „Themis Polska Nova” 2012, nr 1
- Haberko J., *Komentarz do art. 4 ustawy o pobieraniu, przechowywaniu i przeszczepianiu komórek, tkanek i narządów*, [w:] J. Haberko, Uhrzynowska-Tyszkiewicz, *Ustawa o pobieraniu, przechowywaniu i przeszczepianiu komórek, tkanek i narządów. Komentarz*, Warszawa 2014
- Haberko J., *Koniec życia człowieka a kres podmiotowości prawnej. Kilka uwag na temat czy prawnik i lekarz zrozumieją się „stwierdzając zgon”*, „Prawo i Medycyna” 2007, nr 2 (27)

- Hornung E., *Das Totenbuch der Ägypter*, Zürich-München 1979
- Huizinga J., *Jesień średniowiecza*, tłum. T. Brzostowski, Warszawa 1992
- Ignaczewski J., *Zgoda pacjenta na leczenie*, Warszawa 2003
- Jacyszyn J., *Pseudonim kupca*, „Rzeczpospolita” z 20 marca 1995
- Janion M., *Wampir. Biografia symboliczna*, Gdańsk 2002
- Janion M., *Żyjąc tracimy życie. Niepokojące tematy egzystencji*, Warszawa 2001
- Kędziora R., *Podstawy prawne dopuszczalności transplantacji*, [w:] też, *Odpowiedzialność karna lekarza w związku z wykonywaniem czynności medycznych*, Warszawa 2009
- Kępiński M., *Znak towarowy (funkcja, rodzaje znaków, oznaczenia stanowiące przedmiot praw wyłącznych, rejestracja, zakres wyłączności)*, „Studia Cywilistyczne” t. 22
- Kępiński M., *Znak towarowy a nazwa przedsiębiorstwa de lege lata i de lege ferenda*, „Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego” 1975, nr 10
- Kopf A., *Treść i wykonywanie autorskich praw majątkowych*, [w:] S. Grzybowski, A. Kopf, J. Serda, *Zagadnienia prawa*, Warszawa 1973
- Kordasiewicz B., *Głosa do uchwały Sądu Najwyższego z dnia 22 listopada 1988 r.*, III CZP 86/88, „Nowe Prawo” 1990, nr 7-9
- Koźma Z., M. Orzuk, *Kodeks cywilny z orzecnictwem*, t. 1, Sopot 1997
- Kruczalak K., *Czy koszty pogrzebu w rozumieniu art. 446 § 1 k.c. obejmują wystawienie nagrobka?*, „Palestra” 1970, nr 7-8
- Książak P., W. Robaczyński, *Skuteczność woli zmarłego co do jego pochówku i sprawowania kultu jego pamięci*, „Palestra” 2012, nr 9-10
- Lauer J.P., *Le mystère des pyramides*, Paris 1998
- Lebrun Fr., *Les hommes et la mort en Anjou aux XVIIe ex XVIIIe siècles*, Paris-Hague 1971
- Lenczowska-Soboń K., *Postępowanie szpitala z płodem obumarłym w różnych okresach trwania ciąży a prawa pacjentów (rodziców)*, Komentarz praktyczny ABC nr 174704.
- Lenczowska-Soboń K., *Sekcja zwłok*, Komentarz zamieszczony w publikacji „Serwis, Prawo i Zdrowie”, <http://www.zdrowie.abc.com.pl/czytaj/-/artykul/sekcja-zwlok> [dostęp: 10.11.2014 r.].
- Lenczowska-Soboń K., *Zasady przekazywania zwłok ludzkich do celów naukowych*, Komentarz praktyczny ABC nr 104328.
- Markiewicz R., *Dzieło literackie i jego twórca w polskim prawie autorskim*, Kraków 1984
- Marszałek-Kawa J., *Cywilnoprawna ochrona przed czynami nieuczciwej konkurencji*, Toruń 2002
- Mazurkiewicz J., *Non omnis moriar. Ochrona dóbr osobistych zmarłego w prawie polskim*, „Prace Naukowe Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego. Seria Habilitacje” 2010, nr 1, e-monografie
- Modrzejewska M., *Użycie nazwiska osoby fizycznej w firmie przedsiębiorcy posiadającego osobowość prawną*, „Przegląd Prawa Handlowego” 2008, nr 5
- Montet P., *Życie codzienne w Egipcie w epoce Ramessydów XIII-XII w. p.n.e.*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1964
- Nestorowicz M., *Prawo medyczne*, Toruń 2010
- Nestorowicz M., *Zakłady opieki zdrowotnej (system organizacji, obowiązki i odpowiedzialność cywilna)*, „Państwo i Prawo” 1994, z. 4
- Ohler N., *Sterben und Tod in Mittelalter*, [w:] *Alltagsleben in Mittelalter*, Göppingen 2005
- Piątkowski J.S., H. Witczak, A. Kawałko, [w:] *System prawa prywatnego*, t. 10, *Prawo spadkowe*, red. B. Kordasiewicz, Warszawa 2009
- Pietrzykowski J., *Prawo cywilne. Komentarz*, t. 3, Warszawa 1972
- Pohl Ł., *Przestępstwo zabójstwa jednym czynem więcej niż jednej osoby (art. 148 § 3 k.k.)*, „Prokuratura i Prawo” 2008, nr 10
- Popiołek W., [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz do art. 1 – 449¹*, red. K. Pietrzykowski, Warszawa 2008, t. 1 *Prawo do godnego pochówku*, [w:] *Informacje Rzecznika Praw Obywatelskich za rok 2006*, brak m. i r. wyd.

- Praz M., *Zmysły, śmierć i diabeł w literaturze romantycznej*, tłum. K. Żaboklicki, Warszawa 1974
- Promińska U., [w:] *Kodeks cywilny. Część ogólna. Komentarz*, red. M. Pyziak-Szafnicka, Warszawa 2009
- Promińska U., *Europejski znak towarowy – wybrane aspekty prawne*, „Palestra” 1996, nr 1-2
- Radwański Z., *Prawo cywilne. Część ogólna*, Warszawa 1997
- Rudnicki S., *Ochrona dóbr osobistych na podstawie art. 23 i 24 k.c. w orzecznictwie Sądu Najwyższego w latach 1985-1991*, „Przeгляд Sądowy” 1992, nr 1
- Rudnicki S., *Prawo do grobu. Zagadnienia cywilistyczne*, Kraków 1999
- Ruffié J., *Seks i śmierć*, tłum. B.A. Matusiak, Warszawa 1997
- Rutkowski R., *Wybrane zagadnienia z zakresu odpowiedzialności karnej lekarza*, „Prokuratura i Prawo” 1999, nr 9
- Schmitt J.C., *Żywi i umarli w społeczeństwie średniowiecznym*, tłum. A.W. Labuda, Warszawa 2002
- Sołtys B., *Nazwy handlowe i ich ochrona w prawie polskim*, Kraków 2003
- Sprandel R., *Alter und Todesfurcht nach der spätmittelalterlichen Bibleexegese*, [w:] *Death in the Middle Ages*, red. H. von. Braet, W. Verbeke, „Mediaevalia Lovaniensia”, ser. 1, Studia 1, 9
- Szczepanowska-Kozłowska K., *Prawdopodobieństwo wprowadzania w błąd w europejskim prawie znaków towarowych*, „Europejski Przeгляд Sądowy” 2007, nr 3
- Szpunar A., *O niemajątkowych środkach ochrony dóbr osobistych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1984, z. 3
- Szpunar A., *Odszkodowanie w razie śmierci osoby bliskiej*, Warszawa 1973
- Szwaja J., B. Mika, *Oznaczenie przedsiębiorcy*, „prawo firmowe”, [w:] *System prawa handlowego*, t. 1, *Prawo handlowe. Część ogólna*, red. S. Włodyka, Warszawa 2009
- Szwaja J., *Firma w kodeksie cywilnym*, „Prawo Spółek” 2004, nr 1
- Szyjowski M., *Dzieje polskiego upiora przed wystąpieniem Mickiewicza*, Kraków 1917
- Świderkówna A., *Życie codzienne w Egipcie greckich papirusów*, Warszawa 1983
- Świdzka M., *Zgoda pacjenta na zabieg medyczny*, Toruń 2007
- Tenenti A., *La vie et la mort à travers l'art du XVe siècle*, Paris 1952
- Thomas L.V., *L'Anthropologie de la mort*, Paris 1980
- Thomas L.V., *Trup. Od biologii do antropologii*, tłum. K. Kocjan, Łódź 1991
- Tykwińska-Rutkowska D., *Transplantacja. Studium z prawa administracyjnego*, Warszawa 2013
- Wędrzychowska E.L., *Odpowiedź*, [w:] D. Karkowska, E.L. Wędrzychowska, *Problemy prawne praktyki lekarskiej*, „Prawo i Medycyna” 2004, nr 3
- Wirth J., *La jeune fille et la mort. Recherches sur les thèmes macabres dans l'art germanique de la Renaissance*, Genève 1979
- Zandee J., *Death as an Enemy according to Ancient Egyptian Conception*, Leiden 1960
- Ziegler J., *Les vivants et la mort*, Paris 1975
- Zielińska E., *Transplantacja a problemy prawne w Polsce i na świecie*, [w:] *Transplantacja – problemy etyczno-prawne. Seminarium*, Warszawa 23 stycznia 1995 r., Biuro Studiów i Analiz Kancelarii Senatu, Warszawa 1995
- Ziemiński I., *Orfeusz i Alkestis. Dwa sposoby usprawiedliwienia śmierci*, „Sztuka i Filozofia” 2001, nr 20
- Ziemiński I., *Śmierć jako kosmiczna sprawiedliwość. Próba rekonstrukcji stanowiska Anaksymandra w kwestii śmierci*, „Kwartalnik Filozoficzny” 2004, nr 2
- Ziemiński I., *Śmierć Jezusa z Nazaretu*, „Znak” 1994, nr 7

Streszczenie

Jakkolwiek problem śmierci nurtuje od dawna teologów, filozofów, psychologów, socjologów, antropologów, kulturoznawców, to jednak w ostatecznym rozrachunku regulacja obszarów związanych z zakończeniem życia ludzkiego należy do prawników. Oni muszą odpowiedzieć na pytanie, kiedy następuje kres życia człowieka oraz rozwiązanie skomplikowanych problemów prawnych, związanych

z ochroną dóbr osobistych zmarłego. Wprawdzie rodzina zmarłego nie dysponuje jego zwłokami, to jednak jej w pierwszym rzędzie przysługuje prawo do decydowania o pochówku zmarłego. Może to oczywiście wywoływać konflikty. Prawo do grobu ma charakter osobisty i majątkowy. Reguluje je ustawa o cmentarzach i chowaniu zmarłych. Z pogrzebem wiążą się oczywiście kwestie natury finansowej, które nie stanowią długu spadkowego. W praktyce poważne trudności może nastęczać spełnienie woli zmarłego, co do miejsca, bądź sposobu pochówku. Kontrowersje mogą niekiedy budzić napisy na nagrobkach, z czym wiąże się prawo do wykonywania kultu zmarłego. Prawo do pochowania przysługujące najbliższej rodzinie osoby zmarłej jest osobistym prawem podmiotowym. Istotna jest także kwestia ekshumacji.

Słowa kluczowe: śmierć, grób, zwłoki ludzkie, ustawa o cmentarzach i chowaniu zmarłych, prawo podmiotowe rodziny, koszty pogrzebu, ekshumacja.

Rights for grave as a culture and law problem

Summary:

Although the problem of death has long been bothering theologians, philosophers, psychologists, sociologists, anthropologists and culture experts, ultimately the regulation of areas related to the end of human life belongs to lawyers. They have to answer the questions when the human life ends and when the complex legal problems related to the protection of the deceased's personal rights are solved. Although the family of the deceased is not in the possession of the deceased's body, first and foremost the family own the right to decide on the deceased's burial. This can of course cause conflicts. The right to the grave is personal and property. It is regulated by the Act of Law of January 31, 1959 about cemeteries and burial of deceased individuals. Of course, the funeral involves financial issues that do not constitute inheritance debt. In practice, serious difficulties may give rise to the will of the deceased as to the place or method of burial. Controversies can sometimes be aroused by the inscriptions on the tombstones, which involves the right to perform the worship of the deceased. The right to be buried by the immediate family of the deceased is a personal subjective right. The issue of exhumation is also important.

Keywords: death, grave, human corpses, Act of Law of January 31, 1959 about cemeteries and burial of deceased individuals, subjective right of the family, costs of the funeral, exhumation.
